NEOLITIZAREA TERITORIULUI ROMÂNIEI ÎN CONTEXT SUD-EST EUROPEAN ȘI ANATOLIAN

Nicolae Ursulescu

Considerațiile noastre pornesc de la convingerea că apariția și evoluția neoliticului din sud-estul Europei sunt strâns legate (și în mare măsură dependente) de impulsurile venite, în etape succesive, din Anatolia. Afirmția ar putea să pară tranșantă, în condițiile în care problema autonomiei sau dependenței neoliticului sud-est european față de cel anatolian este încă destul de controversată¹. Se știe că, inițial, acest punct de vedere, devenit aproape axiomatic, a dominat concepțiile preistoricilor², considerându-se că nici n-ar mai fi nevoie să fie demonstrat, cu atât mai puțin apărut. Însă, în timp ce descoperirile neolitice s-au înmulțit spectaculos în sud-estul Europei, în Anatolia cercetările pentru aceeași epocă au rămas limitate la un număr restrâns de așezări. Astfel, ia o suprafață aproximativ egală a celor două mari zone (circa 750.000 km² fiecare), se constată că în Europa de sud-est (Grecia, Bulgaria, Albania, România, statele din fosta Iugoslavie) există peste 300 de așezări neolitice investigate prin săpături, în timp ce în Turcia numărul acestora se ridică doar la vreo 40³. Acest stadiu al cercetărilor a avut drept urmare că multe dintre fenomenele neolitice recent descoperite în prima zonă nu și-au mai găsit analogii clare în Anatolia, ceea ce a contribuit la formularea teoriilor despre evoluția complet autonomă a neoliticului sud-est european⁴. Credem că aceste teorii, apărute prin anii '70, au avut, prin efectul de bumerang, un rol benefic pentru intensificarea cercetărilor de teren în Anatolia și mai ales în zona cheie pentru dovedirea existenței relațiilor Anatolia-Balcani, adică regiunile adiacente Mării Marmara.

Desigur, era eronat din punct de vedere metodologic să se recurgă la comparații directe între regiuni atât de îndepărtate, precum Districtul Lacurilor (Pisidia), cu cunoscuta sa stațiune Hacilar și, pe de altă parte, Thessalia (situată la circa o mie de kilometri), iar de aici direct în zona dunăreană (cel puțin încă 600 km în linie dreaptă). Cercetările mai noi au dovedit că, de fapt, cultura de tip Hacilar⁵ s-a întins în toată partea sudică a Anatoliei, până la Marea Egee, manifestându-se printr-un șir de aspecte locale⁶. În același timp, zona nord-vestică a Anatoliei cunoaște o serie de alte manifestări ale neoliticului, precum cele descoperite în zona Eskişehir, mai ales la Demircihöyük⁷ sau cele de tip Fikirtepe-Pendik⁸, Ilipinar⁹, Asmainler-Aslanapa¹⁰, fără a se acoperi astfel încă toate petele albe din tabloul geografic și cronologic al zonei. În acest sens, de o importanță covârșitoare au fost cercetările începute în ultimii ani în zona europeană a Turciei, la Yarimbuzaz, Toptepe, Hoca Çeşme ș.a.¹¹, deoarece au permis stabilirea unor paralele atât spre nord-vestul Anatoliei, cât și spre Balcani, acoperind astfel, într-o oarecare măsură, golurile imense de documentare ce se deschideau anterior

¹ Demoule 1993

² pentru un istoric al problemei vezi: Parzinger, Özdoğan 1995, 6-9; Lazarovici 1996, 21-24

³ Özdoğan 1989, 202; Parzinger 1993, 195-196

⁴ Renfrew 1972; 1979; Deniel 1983, 155; Todorova 1978

⁵ Mellaart 1970

⁶ Yakar 1991, 139-179

⁷ Korfmann 1983; Seeher 1987

⁸ Bittel 1969/1970; Özdoğan 1983; 1989, 203-204, 207-208

⁹ Roodenberg 1993; Thissen 1993

¹⁰ Efe 1993

¹¹ Özdoğan 1985; 1993; Parzinger, Özdoğan 1995, 9-29

între centrul Anatoliei și centrul Balcanilor. Doar insuficiența datelor de care dispunem în momentul de față, atât pentru Anatolia cât și pentru spațiul balcanic, determină încă existența unei nesiguranțe în trasarea exactă a modalităților, căilor și etapelor prin care s-au transmis aceste influențe din Anatolia spre Balcani și Carpați, dar s-a făcut deja pasul esențial în trasarea direcției viitoare a cercetării, anume urmărirea din aproape în aproape a etapelor de răspândire a influențelor dintre cele două zone vecine.

Însă, în atingerea acestui obiectiv există un impediment major, din cauza importantelor modificări suferite de aspectul geomorfologic al celor două zone, de-a lungul celor opt milenii care au trecut de la începutul procesului de neolitizare. Aceste transformări sunt mai accentuate în zonele litorale (prin transgresiunile și regresiunile maritime), ca și în văile râurilor (prin depunerile, uneori enorme, de aluviuni). Din aceste cauze, multe din fostele așezări neolitice se află acum la câțiva metri sub nivelul actual al solului sau chiar sub cel al pânzei freatice actuale; de exemplu, la Demircihöyük doar cinci metri din tell mai sunt vizibili deasupra câmpiei, dar depunerile arheologice continuă cel puțin încă șase metri sub suprafața actuală, dintre care circa patru se află chiar sub nivelul pânzei acvatice¹². Deci, descoperirea unor așezări neolitice ține foarte mult de hazard, mai ales în zona Marmara, dar și pe țărmurile nordice ale Egeei¹³, o altă cale obligatorie de trecere între Anatolia și Macedonia-Thessalia¹⁴. Chiar în cazul *tell*-urilor, s-au păstrat îndeosebi acele situri la care primii ocupanți au ales locuri deja mai înalte, cu substrat de piatră (*pseudo-tell*-uri), ca la Hoca Çeşme¹⁵. Remarcăm și faptul că descoperirile anatoliene provin aproape în exclusivitate din *tell*-uri, or se știe, de exemplu din situația sesizată în Bulgaria¹⁶, că locuirea neolitică, în zonele unde există *tell*-uri, înseamnă, în realitate, o alternanță de așezări pe *tell*-uri și în locurile plane din vecinătate. Numai astfel se poate surprinde o stratigrafie reală și se poate realiza o periodizare adevărată a locuirilor neolitice dintr-o zonă. Însă, cel puțin pentru Anatolia, nu dispunem decât de câteva fragmente din ceea ce a însemnat cu adevărat locuirea neolitică în zonă; de aceea, nu avem în prezent la dispoziție o documentare reală, pentru a putea aprecia, la justa valoare, intensitatea relațiilor care trebuie să fi existat, în mod normal, între două teritorii vecine. Doar o reconstituire exactă, obținută prin mari eforturi interdisciplinare, a unor hărți paleo-geografice a zonelor adiacente celor trei mări (Egee, Marmara și Neagră) va putea să ofere baza pentru o cercetare sistematică, iar nu întâmplătoare, a siturilor neolitice din teritoriile direct implicate în asigurarea legăturii dintre Anatolia și Balcani.

Cercetarea așezărilor neolitice din zona Mării Marmara, întreprinsă în ultimii ani, chiar dacă încă la un nivel restrâns, a arătat totuși că raporturile culturale dintre Anatolia și Balcani nu mai pot fi privite atât de simplu ca în trecut, în sensul direcționării unice a influențelor dinspre est spre vest. Bogăția și varietatea materialelor de tip balcanic, descoperite mai ales în așezări din zona Marmara, precum cele de la Hoca Çeşme¹⁷, Yarımburgaz¹⁸, Töptepe¹⁹, Demircihöyük²⁰, Orman Fidanlığı²¹, dar și adânc în inima Anatoliei, precum la Gelveri²², arată că, cel puțin în unele etape, trebuie să se

¹² Özdoğan 1989, 202

¹³ Némecová-Pavúkova 1993

¹⁴ Aslanis 1989, 65; Grammenos 1993

¹⁵ Özdoğan 1993, 182

¹⁶ Georgiev, 1966, 398; Vajsova 1966, 8

¹⁷ Özdoğan 1993, 182-186

¹⁸ Idem 1985; 1989, 204, 209-214; Parzinger, Özdoğan 1995

¹⁹ Parzinger, Özdoğan 1995, 16

²⁰ Korfmann, 1983; Seeher 1987

²¹ Efe 1990

²² Esin 1993, 47-56

vorbească de o *interacțiune*²³. Deci, măcar pentru bazinul Mării Marmara, credem că ar fi putut exista o alternanță între transmiterea influențelor anatoliene spre Balcani și fenomenele de interacțiune culturală, cele din urmă dobândind tot mai mult teren o dată cu trecerea spre chalcolithic. În acest sens, Europa de sud-est nu mai poate fi privită doar ca un simplu receptacul, care a primit, la anumite intervale, noi valuri de populații și de influențe anatoliene. Chiar dacă aceste influențe s-au transmis (mai ales în etapele inițiale ale neoliticului) prin aporturi destul de importante de populație anatoliană, demonstrate și de datele antropologice²⁴, totuși acestea au dobândit, în scurtă vreme, forme culturale noi, atât prin adaptarea celor veniți la noile condiții ecologice, cât și prin participarea efectivă a populațiilor epipaleolitice locale (prin asimilare sau prin aculturație) la procese de sinteză culturală²⁵. De aceea, Intensitatea relațiilor Balcanilor cu Anatolia trebuie privită diferențiat, în sensul că regiunile din estul Balcanilor au fost primul beneficiar al acestor influențe, iar pe măsură ce ne îndepărtăm spre vest și spre nord scade prezența elementelor pur-anatoliene, acestea fiind înlocuite cu altele, deja trecute prin filtrul unor sinteze locale. Deci, deși există influențe de tip anatolian în tot acest spațiu, ele apar totuși cu diferențe, uneori notabile, de la o zonă la alta.

S-a subliniat adesea că dezvoltarea neoliticului anatolian are mai multe elemente comune cu Europa de sud-est decât cu Asia Anterioară²⁶, motiv pentru care a și fost formulat conceptul de "complex cultural balcano-anatolian"²⁷, a cărui evoluție poate fi urmărită de-a lungul mai multor etape ale neoliticului și chalcolithicului. Totuși, istoria acestui mare complex cultural (a cărui influență se poate sesiza pe o suprafață unașă) nu poate fi bine înțeleasă, în sensurile ei majore, atâta vreme cât, dincolo de lacunele de documentare, există impedimente serioase și în privința terminologiei total diferite, aplicată perioadelor neoliticului și chalcolithicului din Anatolia și din diferitele zone ale Europei de sud-est²⁸. Având în vedere în primul rând ceea ce unește evoluția din cele două mari regiuni, considerăm că s-ar impune o unificare a periodizărilor, în sensul adoptării schemei anatoliene, regiunea care dă totuși tonul acestui ritm cvasi-similar de dezvoltare. Nu credem că e normal să se considere că Europa sud-estică ar rămâne mereu, din punct de vedere al evoluției, în urma Anatoliei²⁹. Chiar existența unor fenomene de periferizare în unele regiuni sud-est europene e similară cu situația întâlnită în anumite zone ale Anatoliei, mai ales nordice, fără ca aceasta să afecteze, însă, periodizarea unitară a neoliticului și chalcolithicului anatolian. Normal ar fi, deci, ca periodizările să țină seama de nivelul culminant atins de o vastă regiune la un moment dat, iar nu de diferitele aspecte periferice; acestea preiau oricum câte ceva din cultura zonelor mai avansate, existând deci o contemporaneitate între cele două categorii de teritorii. O uniformizare a periodizărilor neoliticului și chalcolithicului din Anatolia și Europa de sud-est ar putea să contribuie, în mare măsură, la o mai bună înțelegere a liniilor generale de evoluție din cele două zone și, deci, la urmărirea în mai bune condiții a modului în care s-au transmis și au fost adoptate influențele culturale, într-un anumit moment.

Considerăm că pentru stabilirea unor eventuale paralele și influențe între Anatolia și sud-estul Europei esențiali sunt factorii *ceramică*, *plastică* și *rit funerar*, deoarece sunt cel mai puternic legați de o anumită tradiție, mai ales spirituală, de o anumită *forma mentis*³⁰. Însă, adeseori se pune

²³ Yakar 1997

²⁴ Necrasov, Cristescu 1973; Mikić 1990

²⁵ Benac 1978; Garašanin 1978; Jovanović 1965; 1968; Comșa 1978)

²⁶ Parzinger 1993, 195)

²⁷ Mellaart 1960; 1975; Garašanin 1961; 1971)

²⁸ Özdoğan 1989, 201)

²⁹ Séfériadès 1993, 9)

³⁰ Ursulescu 1993, 335

un deosebit accent (într-o manieră exagerată, după părerea noastră) pe similitudinea sau schimbarea tipurilor și a tehnicilor de construcție, dar în istorie se cunosc numeroase cazuri în care aceeași populație, în cadrul aceleiași culturi, utilizează tipuri diferite de locuințe, în funcție de specificul zonei în care se așează, de materialele existente, ca și de mărimea și priceperea grupului care participă la construcție. În acest sens, un caz bine cunoscut este cel al purtătorilor culturii ceramicii liniare, care în zonele Europei centrale construiau mai ales tipicele *locuințe lungi*³¹, în timp ce după migrarea lor în zonele răsăritene (Moldova, vestul Ucrainei) au ridicat doar locuințe de mici dimensiuni, chiar adâncite³². Dealtfel, oamenii au avut în toate timpurile o mare putere de adaptabilitate în ceea ce privește condițiile de locuit și de aceea considerăm că factorul *locuință* nu este atât de relevant pentru aprecierea existenței sau inexistenței legăturilor dintre Anatolia și sud-estul Europei.

*

Marile orizonturi culturale care au contribuit treptat la neolitizarea sud-estului Europei au cunoscut o răspândire graduală și o evoluție de la forme inițiale destul de unitare spre forme din ce în ce mai diversificate. Fenomenul este în mare măsură similar cu cel din Anatolia, care a cunoscut și ea o răspândire treptată a formelor de viață neolitică dinspre est și sud spre vest și nord³³. Acest ritm și această direcție a evoluției, în oarecare măsură similare în cele două mari zone, pot fi de asemenea invocate ca argumente suplimentare pentru existența unor mișcări culturale și etnice, care s-au desfășurat predominant dinspre Anatolia spre sud-estul Europei. Deplasarea grupurilor de populații neolitice s-a produs, de regulă, din aproape în aproape, dar puteau să existe și cazuri de stabilire la mare distanță, fără stațiuni intermediare. În primul caz, prin descoperirea unor așezări cu aspect înrudit se poate jalona pe hartă drumul sau căile de răspândire a acestor comunități. Însă, în cea de a doua situație intervine mai ales hazardul descoperirilor și, evident, legăturile sunt mult mai dificil de reconstituit. Aceasta pare să fie situația mai ales în cazul primelor comunități neolitice din spațiul central- și nord-balcanic, adică a celor considerate ca aparținând fie unui neolitic aceramic, fie primelor orizonturi cu ceramică (*monocrom* și *Proto-Starčevo* sau *Proto-Sesklo*).

Un prim asemenea orizont îl reprezintă neoliticul aceramic, atestat în sudul și sud-estul Anatoliei (Çayönü, Nevalı Çori, Cafer Höyük, Aşikli, Çatal Höyük etc), care își are rădăcinile în *Pre-Pottery Neolithic A* din Levant și nordul Mesopotamiei³⁴. De aici s-a produs o extindere și spre zona centrală a Anatoliei, la Hacilar³⁵; cu toate acestea raporturile dintre cele două zone anatoliene ale neoliticului aceramic nu sunt tocmai clare³⁶. Cu toată lacuna de documentare existentă în vestul Anatoliei, ca și în regiunile răsăritene ale Balcanilor, un asemenea orizont neolitic aceramic a fost propus și pentru unele zone balcanice, în primul rând în Thessalia³⁷. E vorba de complexe găsite sub cele mai vechi depuneri cu ceramică, considerate, din punct de vedere stratigrafic, preceramice. Cele câteva fragmente ceramice descoperite în aceste "nivele aceramice" au fost considerate probabil ca intrusive³⁸. În același context cultural au fost luate în considerație și complexe care par să fie mai

³¹ Soudský 1969; Pavúk 1970; Meier-Arendt 1989

³² Passek, Černýš 1963; Ursulescu 1991, 208-211

³³ Cauvin 1988, 77-79; Yakar 1997, 63-64

³⁴ Cauvin 1988, 77; Yakar 1997, 63, n.7

³⁵ Mellaart 1970; 1975

³⁶ Yakar 1997, 63

³⁷ Milojević 1960; Berciu 1958; Lazarovici 1996, 23-24

³⁸ Lichardus ș.a. 1985, 230-231; Perlès 1987; Hachmann 1986, 14

degrabă rezultatul unor procese de aculturație, din partea unor comunități deja neolitice, cum ar fi cele descoperite la Franchti, în Peloponez³⁹, la Crvena Stijena IV, în Muntenegru⁴⁰, în cultura Lepenski Vir-Schela Cladovei, din regiunea Porților de Fier⁴¹ sau la Soroca, pe Nistru⁴². Însă, în toate cazurile menționate nu există certitudinea că, în afară de un început de viață sedentară, s-ar fi practicat și o economie de tip neolitic, descoperită prin eforturi proprii, sau fuseseră doar împrumutate unele manifestări ale noului mod de viață⁴³. Chiar și în Anatolia, în așezări considerate ca aparținând neoliticului aceramic, nu există pretutindeni urme clare de economie neolitică, cu excepția vieții sedentare, ca de exemplu la Suberde⁴⁴.

Oricum, aceste prime încercări de trecere la viața neolitică s-au desfășurat și ele în momente diferite, mai vechi în sud și mai recente spre nord⁴⁵. Astfel, în Anatolia, ceva mai timpurii sunt așezările neolitice aceramice din sud-est, față de cele din sudul podișului, toate încadrându-se însă în prima jumătate a mileniului VII B.C.⁴⁶. De asemenea, datele din straturile considerate ca aparținând neoliticului aceramic din Thessalia (Argissa, Sesklo etc.), se încadrează într-un interval de timp care începe cu al doilea sfert al mileniului VII B.C.⁴⁷, fiind vorba, deci, de un oarecare decalaj față de Anatolia. Datele aceluiași orizont din peștera Franchti sunt și mai târzii⁴⁸, arătând că în Peloponez era vorba, probabil, doar de un proces de aculturație a unor comunități epineolitice, contemporane cu comunități deja neolitice din Thessalia. La sfârșitul mileniului al VII-lea B.C. și în prima jumătate a celui următor se plasează și decoperirile de tip Lepenski Vir-Schela Cladovei⁴⁹ sau cele de la Soroca⁵⁰, considerate de unii cercetători ca reprezentând o formă de neolitic preceramic, în timp ce alții le consideră doar un epipaleolitic (sau mezolitic), perfect adaptat condițiilor dintr-o microzonă favorabilă sedentarizării⁵¹.

Asemenea comunități, considerate de unii cercetători ca aparținând neoliticului preceramic, par să nu fie atins însă, nicăieri în Balcani, maturizarea tuturor aspectelor vieții neolitice, deoarece aceste comunități epipaleolitice (mezolitice), în curs de neolitizare, au fost destul de curând absorbite de noi valuri de populație neolitică, aflate în plin proces de expansiune teritorială. Se pare că un fenomen similar s-a produs și în unele situri din Anatolia, precum la Karain, unde există o suprapunere de așezări mezolitice, neolitice aceramice și ceramice timpurii⁵² sau la Beldibi și Belbași, cu așezări mezolitice și neolitice timpurii⁵³. Deci, după părerea noastră, suprapunerea unei așezări neolitice timpurii peste alta aparținând unui eventual neolitic aceramic nu înseamnă neapărat că una derivă din alta, ci că, mai curând, locul respectiv a fost considerat favorabil de noii veniți, care i-au asimilat, nimic și alungat pe vechii locuitori. Colonizarea neolitică trebuie să se fi înscris, desigur, în parametri asemănători altor tipuri de colonizare, cunoscute pe parcursul evoluției istorice, cu aceleași consecințe în raporturile dintre noii veniți și populația anterioară.

³⁹ Jacobsen 1973; Tellenbach 1983, 28

⁴⁰ Benac 1957; Tellenbach 1983, 29-30

⁴¹ Srejić 1971; Boroneanț 1973; Lazarović 1983; 9-16; Tellenbach 1983, 30-32, 36

⁴² Markevici 1974; Ursulescu, Dergacev 1991, 161-162

⁴³ Dumitrescu 1971

⁴⁴ Ehrich 1992, I, 209

⁴⁵ Parzinger 1993, 253-254; Yakar 1997, 63-65

⁴⁶ Ehrich 1992, 171, 174-175

⁴⁷ *ibidem*, 204, 209

⁴⁸ pe la 6300-6000 B.C.: *ibidem*, 209

⁴⁹ Boroneanț 1973; Dolukhanov, Timofeev 1972, 49; Tasić 1990

⁵⁰ Markevici 1974, 128

⁵¹ Dumitrescu, Bolomey, Mogoșanu 1983, 25-29, 52-54; Dumitrescu, Vulpe 1988, 16; Benac, Marijanović 1993, 127

⁵² Parzinger 1993, 242

⁵³ *ibidem*; Ehrich 1992, I, 208

Dacă pentru neoliticul aceric, relațiile Balcanilor cu Anatolia sunt în prezent mai mult presupuse decât clar atestate, în schimb așa-numitul *orizont cu ceramică monocromă* a început să fie tot mai clar delimitat, chiar dacă încă nu în prea multe locuri⁵⁴. Cea mai reprezentativă așezare este considerată, în momentul de față, cea de la Achilleion, din Thessalia⁵⁵. Din păcate, nu s-a ajuns încă la o definire clară și la o accepțiune unitară în privința noțiunii de *orizont cu ceramică monocromă*. În afară de ceramica monocromă propriu-zisă (de foarte bună calitate, perfect arsă, cu pereți subțiri), unii cercetători includ în această categorie și ceramica grosieră nepictată, iar alții vorbesc de orizont monocrom chiar și atunci când apare, alături de specia nepictată, și cea pictată, dar în proporții reduse. Este evident că această situație conduce la confuzii și la estomparea identității culturale și a valorii cronologice a acestui orizont, implicit la imposibilitatea de a stabili exact realitatea corectă cu complexele similare din Anatolia⁵⁶.

Cercetările recente de la Krajnici, în valea superioară a Strumei (Bulgaria), au identificat un orizont monocrom, bine separat printr-un strat de aluviuni, de stratul cu ceramică pictată, de tip Gălăbnik⁵⁷, dovedindu-se că formele ceramice monocrome prezintă deosebiri destul de importante față de cele din nivelul cu pictură⁵⁸. Astfel s-a dovedit că nivelele cu ceramică monocromă (acolo unde există cu adevărat) reprezintă un orizont cultural și cronologic aparte, nu doar o parte componentă a orizontului următor, Proto-Sesklo sau Proto-Starčevo. Desigur, grupele cu ceramică pictată cu alb se formează parțial pe baza orizontului precedent și, de aceea, au inclus o cantitate apreciabilă de ceramică monocromă, dar aceasta a fost prelucrată deja după alte tipare. Ar fi deci de dorit ca termenul de *monocrom* să se utilizeze doar pentru ceramica primului orizont neolitic (*Frühkeramik*), evitând-se astfel confuzii cronologice și culturale.

În momentul de față, orizonturi clar monocrome par a fi documentate, în afară de bazinul superior al Strumei (Krajnici), în Thessalia, la Achilleion, Argissa, Sesklo, Otzaki, Soufli ș.a.⁵⁹ și în partea de nord a Bulgariei, în bazinul Lomului, la Koprivec, Červen, Orlovets I, Poljanitsa⁶⁰ și în bazinul Iantrei, la Bjala⁶¹. Un alt grup de așezări, din zona nordică a Serbiei⁶², atribuit de unii cercetători orizontului monocrom⁶³, pare să aparțină mai degrabă orizontului Proto-Starčevo, caracterizat prin ceramică pictată cu alb⁶⁴. Pentru aria nord-dunăreană descoperirile de până acum nu au dovedit stratigrafic existența unui asemenea orizont, anterior celui cu ceramică pictată cu alb, deși unii cercetători îl postulează în mod ipotetic⁶⁵, doar pe baze tipologice, dorindu-se să se păstreze astfel acel presupus Starčevo I monocrom⁶⁶.

Următorul orizont, cel cu ceramică pictată cu alb, corespunzând nivelurilor Hacilar VI-V din Anatolia⁶⁷, acoperă cea mai mare parte a Balcanilor, aflându-se la baza viitoarelor mari complexe

⁵⁴ Parzinger 1993, 253-254; o sinteză la Lazarovici 1996, 24-25

⁵⁵ Gimbutas 1974

⁵⁶ Efe 1990, 91, 100

⁵⁷ Čochadžiev, Bakamska 1990

⁵⁸ Pavúk 1996, 39

⁵⁹ Lazarovici 1996, 24, cu bibliografie

⁶⁰ Popov, Vajsov 1994; Todorova 1995, 83-84

⁶¹ Todorova 1995, 83-84

⁶² Donja Branjevina III, Lepenski Vir III a, Padina B, Divostin: Pavúk 1993, 235

⁶³ Srejović 1971, 14; 1973, 259-261; Dimitrijević 1974, 95-96; 1979, 242-243; Garašanin 1979, 118-120

⁶⁴ Lazarovici 1996, 24-25

⁶⁵ *ibidem*, 25; Lazarovici, Maxim 1995: etapa Starčevo-Criș Ia

⁶⁶ propus, de asemenea ipotetic, la începutul anilor '50: Milošević 1949, 70-71; 1950, 108-118; Lazarovici 1979, 17-18; Pavúk 1993, 231

⁶⁷ (Parzinger 1993, 254-255, *Beilagen* 3-5

neolitice Sesklo, Karanovo, Starčevo⁶⁸. Conform modelului succesiunii Protosesklo-Sesklo, s-a propus și pentru viitoarea arie a culturii Starčevo, denumirea de Protostarčevo⁶⁹, în care au fost incluse numeroasele grupe locale, descoperite în ultimele decenii pe teritoriul Bulgariei⁷⁰, Macedoniei răsăritene⁷¹, Pelagoniei⁷², Albaniei⁷³, Serbiei⁷⁴ și României⁷⁵. Aceste grupe vor sta la baza evoluției unor variante ale culturii Starčevo-Criș⁷⁶, precum în cazul aspectului Cârcea-Gradeșnica, din zona Olteniei și a regiunii învecinate din nord-vestul Bulgariei. Această recentă definiție, bine formulată de Juraj Pavúk (1993;1996), a lărgit mult aria de cuprindere a orizontului Protostarčevo, față de modul în care fusese definit acesta de Dragoslav Srejović (1971), pe baza descoperirilor sale de la Lepenski Vir, cuprinzând doar teritoriul Serbiei și al României, cu aceeași accepție ca și denumirile de grupa *Donja Branjevina*⁷⁷ sau grupa *Gura Baciului*⁷⁸. Rămâne doar dificil de înțeles de ce J. Pavúk a desemnat acest orizont drept *cultura* Protostarčevo, din moment ce, de fapt, este doar *prima fază* a altei culturi (Starčevo), de la care a împrumutat și numele. Probabil că singura justificare ar fi dorința de a stabili o paralelă cât mai evidentă cu evoluția din Thessalia, deși și acolo denumirile utilizate de multă vreme în literatura arheologică prezintă, după părerea noastră, o eroare de logică, deoarece nu credem că e normal ca după "primul Sesklo" (*Protosesklo*) să urmeze o cultură "anterioară lui Sesklo" (*Presesklo*)!

Merită menționat și faptul că acest orizont cu ceramică pictată cu alb a fost recent semnalat și în Turcia europeană, în nivelul inferior de la Hoca Çeşme⁷⁹, ceea ce poate constitui o verigă de legătură a Anatoliei atât cu grupul Protosesklo, cât și grupul Karanovo I, dar și cu așezarea recent descoperită la Kovacevo (în bazinul inferior al Strumei, lângă granița greco-bulgară), care rămâne încă un aspect cultural izolat⁸⁰.

Trecerea spre cultura Starčevo propriu-zisă se face printr-un orizont în care pictura albă se amestecă cu cea roșie, așa cum au arătat descoperirile din Bulgaria, de la Gălăbnik⁸¹ și Pernik⁸², din Serbia, de la Grivac⁸³ sau din România, de la Cârcea⁸⁴. Începuturile culturii Starčevo, prin pictura liniară roșie, își găsesc bune analogii în mediul anatolian al culturii Hacilar – fazele V-II⁸⁵, ca și în mediul Sesklo din Thessalia⁸⁶.

În perioada recentă a marilor complexe neolitice timpurii din Balcani (Sesklo, Karanovo II, Starčevo III-IV) se constată schimbări semnificative, care au stat la baza nașterii unui nou mare complex cultural. Aceste schimbări nu au afectat doar Balcanii, ci și vaste zone ale Europei Centrale. Aceleași modificări de esență sunt resimțite și în întreaga Anatolie, spre mijlocul mileniului VI B.C., în

⁶⁸ Pavúk 1993

⁶⁹ *ibidem*

⁷⁰ Gălăbnik, Kremikovci, Slatina, Gradeșnica: Pavúk, Čochadžiev 1994; Pavúk, Bakamska 1989; Georgiev 1973; 1975; 1981; Nikolov V. 1984; 1989; 1995; Nikolov V., Grigorova, Sirakova 1992; Nikolov B. 1974; Todorova 1995, 83-84

⁷¹ Anzabegovo I – Vršnik I: Gimbutas 1972; 1976; Garašanin M. 1979, 92-94; Garašanin D. 1989; Korošek 1973; Pavúk 1993; Zdravkovski 1990; Garašanin D. și M. 1961

⁷² Veluška-Porodin: Grbić 1960; Simoska, Sanev 1975; Pavúk 1993, 233-234

⁷³ Podgorje: Prendi 1990

⁷⁴ Donja Branjevina: Karmanski 1968; 1975; 1979; 1988; 1991

⁷⁵ Gura Baciului, Cârcea, Ocna Sibiului: Vlassa 1972; Lazarovici 1984; 1995; Lazarovici, Maxim 1995; Nica 1976; 1977; 1991; 1995; Paul 1989, 1995

⁷⁶ Pavúk 1993, 235-236

⁷⁷ propusă de Sergej Karmanski 1968

⁷⁸ propusă de Milutin și Draga Garašanin: 1979; 1989

⁷⁹ Özdoğan 1993, 185-186; Parzinger, Özdoğan 1995, 14-15

⁸⁰ Perniceva 1990; 1995, 100-106

⁸¹ Pavúk, Čochadžiev 1984; Pavúk, Bakamska 1989

⁸² Čochadžiev M. 1984

⁸³ Bogdanović 1987

⁸⁴ Nica 1976; Bakamska, Pavúk 1995, 36-39

⁸⁵ Mellaart 1970, 92, fig.59, 62

⁸⁶ Parzinger 1993, 256; orizontul 3a-b

complexe precum Çatal Höyük-Vest II, Can Hasan II, Hacilar I, Ilipinar V, Yarimbürgaz 0 și altele, încadrate de H.Parzinger în orizonturile sale 3c-4 (1993, 257-258) sau de J.Lichardus în perioada 7 (1985, 188-192). Cauza acestor modificări, petrecute în momentul apariției chalcolithicului anatoliano-balcanic, ar putea fi extinderea noii culturi Halaf (formată în nordul Mesopotamiei) și a influențelor sale, resimțite pe o arie extrem de vastă. Noua modă culturală nu se manifestă în Balcani doar prin apariția formelor de vase cu bitronconism accentuat, puternic lustruite și decorate cu caneluri, ci și printr-o frumoasă ceramică cu pictură tricromă, care înlocuiește, în multe regiuni, pictura roșie. Nu este exclus ca acest nou tip de pictură, atestat printre altele și în aria Starčevo-Cârcea, să se fi inspirat din frumoasa pictură policromă halafiană⁸⁷. Se formează iarăși, în toată Europa sud-estică, un mare număr de noi grupe locale (Dimini, Paradimi, Karanovo III, Anzabegovo IV etc.)⁸⁸, dar toate ar putea fi încadrate în orizontul sau fenomenul *Vinča timpuriu* (faza A), denumit astfel după grupa cea mai reprezentativă⁸⁹. În aria culturii Starčevo, primele comunități vinčiene (din subfaza A₁) au apărut la nivelul fazei Starčevo III B⁹⁰. Această situație a determinat, printre altele, o extindere rapidă a comunităților Starčevo-Criș (care încorporaseră deja unele elemente de tip vinčian) spre zone periferice învecinate, care nu cunoscuseră până atunci modul de viață neolitic: Slavonia⁹¹, Transdanubia⁹², Moldova⁹³ etc., iar la periferia nordică și vestică aceste comunități starčeviene târzii au contribuit, în mod decisiv, la nașterea marelui complex central-european al ceramicii liniar-bandate⁹⁴.

Tocmai acest puternic impuls anatolian a stat la baza încheierii procesului de neolitizare în aproape întreaga Europă de sud-est, ca și în cea mai mare parte a zonei temperate a continentului, deci și pe actualul teritoriu al României.

Asemănările dintre Europa de sud-est și Anatolia au devenit acum atât de evidente încât conceptul de complex cultural al chalcolithicului balcano-anatolian a fost propus inițial tocmai pentru această perioadă. O dată cu aceasta, Balcanii au intrat într-o nouă etapă istorică, cea a chalcolithicului, marcată printr-un caracter extrem de dinamic al culturilor sale, manifestat, între altele, prin întreținerea unor puternice raporturi de interacțiune cu culturile anatoliene contemporane⁹⁵.

⁸⁷ Dabbagh 1966

⁸⁸ Lazarovici 1977; Chapman 1981, 1-5, 33-39

⁸⁹ Özdoğan 1993, 174-175

⁹⁰ Luca 1991

⁹¹ Dimitrijević 1969; Minichreiter 1992

⁹² Kalicz 1990

⁹³ Ursulescu 1984; Ursulescu, Dergacev 1991

⁹⁴ Quitta 1960; 1962; Soudský, Pavlů 1966; Lichardus 1972; Pavúk 1980; 1994; 1996, 42-43; Lazarovici 1984a; 1985

⁹⁵ Srejović 1963; Popovič 1965; Quitta 1971; Chapman 1981; Efe 1990; Özdoğan 1993; Parzinger, Özdoğan 1995; Parzinger 1993

ABREVIERI

Arch.Iug	<i>Archaeologia Iugoslavica</i> , Beograd.
AM Nap	<i>Acta Musei Napocensis</i> , Cluj-Napoca.
AM Por	<i>Acta Musei Porolissensis</i> , Zalău.
BAM	A Béri Balogh Adám Múzeum Evkönyve, Szekszárd.
BAR	<i>British Archaeological Reports</i> , Oxford.
Ber RGK	<i>Bericht der Römisch-Germanischen Kommission</i> , Mainz am Rhein.
Dacia, NS	<i>Dacia. Revue d'archéologie et d'histoire ancienne</i> . Nouvelle Série, Bucharest.
ERAUL	<i>Études et recherches archéologiques de l'Université de Liège</i> .
NNU	<i>Nachrichten aus Niedersachsens Urgeschichte</i> , Hildesheim.
PamArch	<i>Památky archeologické</i> , Praha.
SCIV(A)	<i>Studii și cercetări de istorie veche (și arheologie)</i> , București.
SlovArch	<i>Slovenská Archeológia</i> , Nitra.
SovArch	<i>Sovetskaja Archeologija</i> , Moskva.
VAH	<i>Varia Archaeologica Hungarica</i> , Budapest.

BIBLIOGRAFIE

Aslanis Ioannis

- 1989 *Das Neolithikum und Chalkolithikum im nordgriechischen Raum*, in *Tell Karanovo und Balkan-Neolithikum*, Salzburg, p. 65-81.

Bakamska Aneta, Pavúk Juraj

- 1995 *Die rotbemalte Keramik und der Anfang der Starčevo-Kultur*, AMNap, 32, 1, p. 29-45.

Benac Alojz

- 1957 *Črvena Stijena – 1955 (I-IV Stratum)*, Glasnik-Sarajevo, 12, p. 19-50.
 1978 *Les thèses fondamentales sur l'origine du néolithique dans les Balkans et les régions avoisinantes*, Godišnjak, XVI, Sarajevo, p.91-100.

Benac A., Marijanovič Bronislav,

- 1993 *Les Balkans du Nord-Ouest*, in *Atlas du Néolithique européen*, I (éd. J. Kozłowski), ERAUL, 45, Liège, p.127-150.

Berclu Dumitru

- 1958 *Neolithic preceramic in Balcani*, SCTV, 9, 1, p.91-100.

Bittel Kurt

- 1969/1970 *Bemerkungen über die prähistorische Ansiedlung auf dem Fikirtepe bei Kadiköy*, Istanbul Mitteilungen, 19/20, p. 1-19.

Bogdanović Milenko

- 1987 *Neolitičeskiye poselenija v Divostine i protostarčevskaja kul'tura*, SovArch, 2, p.5-17.

Boroneanț Vasile

- 1973 *Recherches archéologiques sur la culture Schela Cladovei de la zone des Portes de Fer*, Dacia, NS, XVII, p. 5-39.

Cauvin Jacques

- 1988 *La néolithisation de la Turquie du sud - est dans son contexte proche-oriental*, Anatolica, XVI, p. 69-80.

Chapman John

- 1981 *The Vinča culture of South-Est Europe*, BAR-Intern.Series, 117 (I-II).

Čochadžiev M.

- 1984 *Die Ausgrabungen der neolithischen Siedlung in Pernik*, NNU, 52, p. 29-68.

Čochadžiev Stefan, Bakamska Aneta

- 1990 *Etude du site néolithique ancien de Krainitsi dans le département de Kustendil*, Studia Praehistorica, 10, p.51-76.

Comșa Eugen

- 1978 *Quelques données sur le processus de la néolithisation dans la Roumanie*, Acta Archaeologica Carpathica, XVII, p. 69-74.

Dabbagh Takkey

- 1966 *Halaf Pottery*, Sumer, XXII, 1, p.23-43.

Demoule Jean-Paul

- 1993 *Anatolie et Balkans: la logique évolutive du Néolithique égéen*, Anatolica, XIX, p.1-17.

Dennell R.

- 1983 *European Economic Prehistory*, Academic Press, London.

Dimitrijević Stojan

- 1969 *Die Starčevo-Kultur im slawonisch-syrmischen Raum und das Problem des Übergangs vom älteren zum mittleren Neolithikum im serbischen und kroatischen Donaugebiet*, Vukovar.
- 1974 *Das Problem der Gliederung der Starčevo-Kultur mit besonderer Rücksicht auf den Beitrag der südpannonischen Fundstellen zur Lösung dieses Problems*, Materijali, X, Beograd, p. 50-121.
- 1979 *Sijeverna zona*, in *Praistorija Jugoslovenskikh zemalja*, Sarajevo, p.229-262.

Dolukhanov P.M., Timofeev V.I.

- 1972 *Absoljutnaja khronologhija neolita Evrazij (po dannym radio- uglerodnogo metoda)*, in *Problemy absoljutnogo datirovanija v archeologhii*, Moskva, p.28-75.

Dumitrescu Vladimir

- 1971 *Le début du Néolithique au nord du Danube en Roumanie*, in *Actes du VIIIe Congrès Int. des Sciences Pré- et Protohistoriques*, I, Beograd, p.85-96.

Dumitrescu Vi., Bolomey Alexandra, Mogoșanu Florea

- 1982 *Esquisse d'une préhistoire de la Roumanie*, Bucarest.

Dumitrescu Vi., Vulpe Alexandru

- 1988 *Dacia înainte de Dromihete*, București.

Efe Turan

- 1990 *An Inland Anatolian Site with Pre-Vinča Elements: Orman Fidanlıđı, Eskişehir. A Reexamination of Balkan-Anatolian Connections in the Fifth Millenium BC*, Germania, 68, 1, p.67-113.

- 1993 *Chalcolithic pottery from the mounds Aslanapa and Kinik*, Anatolica, XIX, p.19-31.

Ehrlich Robert W. (ed.)

- 1992 *Chronologies in Old World Archaeology³*, Chicago and London.

Esin Ufuk

- 1993 *Ein Beispiel für die kulturellen Beziehungen zwischen Zentral-anatolien und Südosteuropa während des Chalkolithikums*, Anatolica, XIX, p.47-56.

Garašanin Draga

- 1989 *Starčevo und das makedonische Neolithikum*, Macedoniae Acta Archaeologica, 10 (1985-1986), Skopje, p.37-45.

Garašanin Draga și Milutin

- 1961 *L'habitat néolithique de Vršnik près de Tarinci*, Zbornik na Štípskiot Narodni Muzej, II, p.7-40 și fig. 1-43.

Garašanin M.

- 1961 *The Neolithic in Anatolia and the Balkans*, Antiquity, 35, p. 272-278.
- 1971 *Genetische und chronologische Probleme des frühkeramischen Neolithikums auf dem mittleren Balkan*, in *Actes du VIIIe Congrès Intern. des Sciences Pré- et Protohistoriques*, I, Beograd, p. 73-84.
- 1978 *La néolithisation dans le sud-est et dans le centre de la Peninsule Balkanique*, Godišnjak-Sarajevo, XVI, p.31-44.
- 1979 *Centralnobalkanska zona*, in *Praistorija Jugoslovenskih zemalja*, II, Sarajevo, p.79-212.

Georgiev Georgi I.

- 1966 *Über die Stratigraphie und Chronologie des Neolithikums, Äneolithikums und der Frühbronzezeit in Südbulgarien*, in *Actes du VIIe Congrès Intern. des Sciences Pré-et Protohistoriques*, Prague, 21-27 août 1966, p.397-400.
- 1973 *Die neolitische Kultur in Čavdar und ihre Stellung im Balkan-Neolithikum*, in *Actes du VIIe Congrès Intern. des Sciences Pré- et Protohistoriques*, II, Beograd, p. 263-273.
- 1975 *Stratigraphie et caractère de la culture du site préhistorique du village Kremikovci, région de Sofia*, Archeologija-Sofia, 17, p.17 și urm.

- 1981 *Die neolithische Siedlung bei Čavdar, Bez.Sofia, Izvestija Archeol. Inst., Sofia, 36, p. 63-109.*

Gimbutas Marija

- 1972 *Excavations at Anza, Macedonia, Archaeology, 25, 2, p. 112-123.*

- 1974 *Achilleion. A Neolithic mound in Thessaly, Journal of Field Archaeology, I, p. 277-302.*

Gimbutas M.(ed.)

- 1976 *Neolithic Macedonia, I, Los Angeles.*

Grammenos Dimitros V.

- 1993 *Ansichten und Ergebnisse zu einigen wesentlichen Fragen der neolithischen Forschungen im Südbalkan, Anatolica, XIX, p. 57-62.*

Grbić Miodrag

- 1960 *Porodin, Bitolj.*

Hachmann Rolf

- 1986 *Fragen des frühen Neolithikums im östlichen Mittelmeerraum, BAM, XIII, 1986, p. 9-18.*

Jacobsen T.W.

- 1973 *Excavations in the Franchti Cave, 1969-1971, Hesperia, 42, p. 45-88, 253-283.*

Jovanović Borislav

- 1965 *Genèse des types de céramique aux époques néolithique et énéolithique dans les Balkans et la région danubienne, Starinar, XIII-XIV (1962-1963), p.22-25.*

- 1968 *Historique de l'industrie céramique dans le néolithique et le haut énéolithique du Balkan central, in Les régions centrales des Balkans à l'époque néolithique (ed. Lazar Trifunović), Beograd, p. XIII-XVIII.*

Kalicz Nándor

- 1990 *Frühneolithische Siedlungsfunde aus Südwestungarn, Budapest.*

Karmanski Sergej

- 1968 *Silkana keramika sa lokaliteta Donja Branjevina kod Deronja, Odžaci.*

- 1975 *Ornamentika na keramici sa lokaliteta Donja Branjevina kod Deranja, Odžaci.*

- 1979 *Donja Branjevina, Odžaci.*

- 1988 *Donja Branjevina 1986, Odžaci.*

- 1991 *Donja Branjevina, Odžaci.*

Korfmann Manfred

- 1983 *Demircihüyük. Architektur, Stratigraphie und Befunde, Mainz.*

Korošec Pia și Josip

- 1973 *Predistoriska naselba Barutnica kaj Amzibegovo, vo Makedonija, in Dissertations et Monographiae, XV, Prilep.*

Lazarovici Gheorghe

- 1977 *Die Beziehungen der Vinča A Phase zu Nordthessalien und dem Südbalkan, Apulum, XV, p. 19-26.*

- 1979 *Neoliticul Banatului, Cluj-Napoca.*

- 1983 *Neoliticul timpuriu din zona Porților de Fier (Clisură)*, Banatica, VII, p. 9-34.
- 1984 *Neoliticul timpuriu din România*, AMPor, 8, p. 49-104.
- 1984a *Die Vinča-Kultur und ihre Beziehungen zur Linearbandkeramik*, NNU, 52 (1983), p. 131-176.
- 1985 *Sincronisme etno-culturale în neoliticul timpuriu din Sălaj și din vestul României*, AMPor, 9, p. 69-93.
- 1995 *Über das Frühneolithikum in Süd-Osten Europas (I. Rumänien)*, in *Kulturraum mittlere und untere Donau: Traditionen und Perspektiven des Zusammenlebens*, Reșița, p. 33-35.
- 1996 *The Process of Neolithisation and the development of the First Neolithic Civilisation in the Balkans*, in *XIII Int. Congress of Prehistoric and Protohistoric Sciences*, Section 9, Colloquium XVII, Forlì, p. 21-38.

Lazarovici Gh., Maxim Zoia

- 1995 *Gura Baciului*, Cluj-Napoca.

Lazarovici Gh., Nica Marin

- 1991 *Chalcoliticul balcano-anatolian*, in *Cultura Vinča în România*, Timișoara, p. 5-16.

Lichardus Jan

- 1972 *Zur Entstehung der Linearbandkeramik*, Germania, 50, p. 1-15.

Lichardus J. et al.

- 1985 *La Protohistoire de l'Europe. Le Néolithique et le Chalcolithique*, Paris.

Lichardus-Itten Marie

- 1993 *Zum Beginn des Neolithikum im Thal der Struma*, Anatolica, XIX, p. 99-116.

Luca Sabin Adrian

- 1991 *Stratigraphie et chronologie. Le plus ancien rapport stratigraphique d'entre les cultures Starčevo-Criș et Vinča –corrélation d'entre les niveaux V^e et IVe de Liubcova-Ornița*, Banatica, 11, p. 141-155.

Markević Vsevolod I.

- 1974 *Bugo-dnestrovskaja kul'tura na teritorii Moldavii*, Chișinău.

Meier-Arendt Walter

- 1989 *Überlegungen zur Herkunft des linienbandkeramischen Langhauses*, in *Neolithic of Southeastern Europe and its Near Eastern Connections*, VAH, II, Budapest, p. 183-189.

Mellaart James

- 1960 *Anatolia and the Balkans*, Antiquity, 34, p. 270-278.
- 1970 *Excavations at Hacilar*, I-II, Edinburgh.
- 1975 *The Neolithic of the Near East*, London.

Mikić Živko

- 1990 *Lepenski Vir und das Neolithisationsproblem in der Anthropologie*, in *Vinča and its World*, Beograd, p. 61-65.

Milojčić Vladimir

- 1949 *Chronologie der jüngeren Steinzeit Mittel-und Südosteuropas*, Berlin.

- 1950 *Körös-Starčevo-Vinča*, in *Reinecke-Festschrift*, Mainz, p.108-118.
 1960 *Präkeramisches Neolithikum auf Balkanhalbinsel*, Germania, 38, p. 320-335.

Minichreiter Kornelija

- 1992 *Starčevačka kultura u Severnoj Hrvatskoj*, Zagreb.

Necrasov Olga, Cristescu Maria

- 1973 *Structure anthropologique des tribus néo-énéolithiques et de l'Âge du Bronze de la Roumanie*, in *Fundamenta*, Reihe B, Bd. 3 (*Die Anfänge des Neolithikums vom Orient bis Nordeuropa*), Teil VIIIa (*Anthropologie*), Köln, p. 137-152.

Némejcová – Pavúková

- 1993 *Zum Charakter des Chalkolithikums im nordägäischen Raum*, Anatolica, XIX, p. 243-249.

Nica Marin

- 1976 *Cîrcea, cea mai veche așezare neolitică de la sud de Carpați*, SCIVA, 27, 4, p. 435-463.
 1977 *Nouvelles données sur le Néolithique ancien d'Olténie*, Dacia, NS, XXI, p. 13-53.
 1991 *Le groupe culturel Cîrcea-Grădinile dans le contexte du Néolithique balkanique*, Zbornik Norodnog Muzeja, XIV, 1, Beograd, p. 103-112.
 1995 *Le groupe culturel Cîrcea-Grădinile dans le contexte du Néolithique balkanique et anatolien*, AMNap, 32, 1, p. 11-28.

Nikolov Bogdan

- 1974 *Gradechnitza*, Sofia.

Nikolov Vasil

- 1984 *Die Ornamentverzierung der bemalten frühneolithischen Keramik aus der Ebene von Sofia*, Studia Praehistorica, 7, p. 17-32.
 1989 *Das frühneolithische Haus von Slatina*, Germania, 67, 1, p. 1-49.
 1995 *Bemerkungen zur gemalten Ornamentierung auf den Tongefäßen aus Čavdar (Gruppe Kremikovci)*, AMNap, 32, 1, p. 53-65.

Nikolov V., Grigorova K., Sirakova E.

- 1992 *Die Ausgrabungen in der frühneolithischen Siedlung von Sofia-Slatina*, Acta Praehistorica et Archaeologica, 24, p. 221-233.

Özdoğan Mehmet

- 1983 *Pendik: A Neolithic Site of Fikirtepe Culture in the Marmara Region*, in *Beiträge zu Altertumskunde Kleinasien. Festschrift für Kurt Bittel* (eds. R.M. Boemer, H. Hauptmann), Mainz, p. 401-411.
 1985 *The Chalcolithic Pottery of Yarimbuzaz Cave*, in *Studi di Paletnologia in onore di Salvatore M. Puglisi*, Roma, p. 177-189.
 1989 *Neolithic Cultures of Northwestern Turkey. A general Appraisal of the Evidence and some Considerations*, in *Neolithic of Southeastern Europe and its Near Eastern Connections* (ed. Sándor Bökönyi), VAH, II, Budapest, p. 201-215.
 1993 *Vinča and Anatolia: a new look at a very old problem*, Anatolica, XIX, p.173-193.

Parzinger Hermann

- 1993 *Studien zur Chronologie und Kulturgeschichte der Jungstein-, Kupfer- und Frühbronzezeit zwischen Karpaten und Mittleren Taurus, Mainz am Rhein.*

Parzinger H., Özdoğan Mehmet

- 1995 *Vortrag zur Jahressitzung 1995 der Römisch-Germanischen Kommission. Die Ausgrabungen in Kirkclareli (Türkisch-Thrakien) und ihre Bedeutung für die Kulturbeziehungen zwischen Anatolien und dem Balkan vom Neolithikum bis zur Frühbronzezeit, BRGK, 76, p. 5-29.*

Passek Tatjana S., Cernyš Ekaterina K.

- 1963 *Pamjatniki kul'tury linejno-lentočnoj keramiki na territorii SSSR, in Archeologhija SSSR, v. B1-11, Moskva.*

Paul Iuliu

- 1989 *Unele probleme ale neoliticului timpuriu din zona carpato-dunăreană, SCIVA, 40, 1, p. 3-27.*
- 1995 *Aspekte des Karpatisch-Balkanisch-Donauländischen Neolithikums (Die Präcris-Kultur), in Vorgeshichtliche Untersuchungen in Siebenbürgen, Alba Iulia, p.28-68 + XXXIII pl.*

Pavúk Juraj

- 1970 *Die Zivilisation der Jungsteinzeit in der Slowakei, in Die Slowakei in der jüngerer Steinzeit, Bratislava, p. 245-262.*
- 1980 *Ältere Linearkeramik in der Slowakei, SlovArch, 28, p. 7-90.*
- 1993 *Beitrag zur Definition der Protostarčevo-Kultur, Anatolica, XIX, p. 231-242.*
- 1994 *Zur relativen Chronologie der älteren Linearkeramik, Jóna András Múzeum Evkönyve, XXXVI, Nyiregyháza, p. 135-149.*
- 1996 *Frühneolithische Kulturen auf dem Zentralbalkan und der Beginn des Neolithikums in Mitteleuropa, in XIII Int.Congress of Prehistoric and Protohistoric Sciences, Section 9, Colloquium XVII, Forli, p. 39-44.*

Pavúk J., Bakamska Aneta

- 1989 *Beitrag der Ausgrabung in Gălăbnik zur Erforschung des Neolithikums in Südosteuropa, in Neolithic of Southeastern Europe and its Near Eastern Connections, VAH, II, p. 223-232.*

Pavúk J., Čochadžiev M.

- 1984 *Neolithische Tellsiedlung bei Gălăbnik in Westbulgarien, SlovArch, 32, p. 195-228.*

Perlès Catherine

- 1987 *Les industries du Néolithique "précéramique" de Grèce: nouvelles études, nouvelles interprétations, in Chipped Stone Industries of Early Farming Cultures in Europe, Archaeologia Interregionalis, Warszawa, p.19-39.*

Perničeva Liliana

- 1990 *Le site de Kovačevo, néolithique ancien, dans le département de Blagoevgrad, Studia Praehistorica, 10, p.142-196.*